

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42

Şubat 2016 February 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

FIKIHTA BİR ANLATIM YÖNTEMİ OLARAK LUGAZ LUGAZ (THE CONUNDRUM) AS A METHOD OF EXPRESSION AT ISLAMIC JURISPRUDENCE

Hüseyin OKUR*

Öz

İslam âlimleri, fikhî meseleleri gerek araştırma gerekse ortaya çıkan neticeleri sunma hususunda pek çok yöntem geliştirmişlerdir. Bunlardan biri de *fikhî lugaz* üslubudur. Tüm türleri içinde genel bir anlamla bulmaca olarak tabir edebileceğimiz lugazlar, fıkıh edebiyatı içinde hicri IV. asırdan sonra, bir telif türü olarak yaygınlık kazanmıştır. Genellikle fûru-i fıkha ait bir meselenin, bilmece yoluyla sorulması anlamına gelen fikhî lugazlar, zaman içinde bir fikhî eserin tüm konu başlıklarının dolduracak hacme sahip olmuştur. Bunda farazî fikhin büyük etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Fikhî lugazlar bir yandan henüz meydana gelmemiş ve gayet nazik meseleleri konu edinmesi, bazı alimlerce, fikhin ağırlığına gölge düşürdüğü gerekçesiyle kabul görmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Edebiyatı, Anlatım Yöntemi, Lugaz, Bilmece.

Abstract

Scholars of Islam have developed many methods of research and presenting the results thereof. One of those is the lugaz (conundrum) method of fiqh. Among all its types, we can describe them as riddles in a general sense. Conundrums (lugaz) have become widespread as a type of copyright in fiqh literature after the 4th century after Hijra. In time, these conundrums, which are generally a way of asking a matter of fiqh by means of a riddle, have become voluminous enough to contain all of the topics of a work of fiqh. It is possible to say that hypothetical fiqh has had a great role to play in this. Fiqh-related conundrums have not seen wide acceptance by some scholars partly due to taking on fairly delicate matters that have not yet come to pass, partly due to the fact that they show fiqh in a light that jeopardizes its dignity.

Keywords: Fiqh, Fiqh Literature, Expression Method, Lugaz, Conundrum.

GİRİŞ

Bu çalışmada İslam kültüründe yaygın bir yeri olan fikhî lugazlar konu edinilmiştir. “Lugaz” kavramı müradifleriyle birlikte incelendikten sonra fıkıh edebiyatında lugaz literatürüne değinilecektir. Lugaz kültürünün oluşum safhaları ve dayanakları tahlil edildikten sonra fikhî lugazlara yapılan eleştirilere ve sebeplerine yer verilecek, ardından türlerine göre fikhî lugazlara örnekler verildikten sonra bir sonuç ile bitirilecektir.

1. Kavram

“Lugaz”ın temel anlamı “gizlemek” anlamına gelmekle birlikte lügatler bu kelimenin anlamını “çöl faresinin, yerinin tespit edilmemesi amacıyla, toprak altında sağlı sollu yollar açarak gizlenmesi” şeklinde tarif etmişlerdir.¹Firuzâbâdî (ö. 817/1415), yolunu kaybeden kişinin sağa sola meyletmesi için kullanılan “الْأَغْزَارُ” “el-elgâz” kelimesindeki anlamın da buradan beslendiğini söyler.²Bundan sonra kelimenin diğer çekimli halleriyle kullanımı da bu mana üzerine bina edilerek kullanılmıştır. Tekil olarak “أَغْرَ” “lugaz”, çoğul olarak da “الْأَغْزَارُ” “elgâz” şeklinde kullanılan kelime, saptırmak, sözün maksadını gizlemek, şaşırtmalı söz söylemek’ anlamlarında da kullanılmıştır.³ “الْأَغْرَ الْكَلَامَ” “elgaze'l-keleme” şeklindeki kullanımında “Anlamı kapalı bir kelime ile konuştu, muradını gizledi” şeklinde bir mana bulunmaktadır. ⁴Ayrıca, “bir nesneyi başka bir cihete yönlendirmek, saptırmak, yönünü başka bir tarafa çevirmek, kıvrılmak, burulmak,

* Dr. İletişim: huseyinokur@yandex.com

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (2003), *Kitâbu'l-Ayn*, tahk. Abdülhamid Hindvânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, IV, 91; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn (ts), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: DâruSâder, V, 405; Firuzâbâdî, Mecdüddin Muhammed (2005), *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, s. 524; İbn Side, Ebû'l-HasenAlî b. İsmâil (1971), *el-Muhkem el-Muhîtü'l-Azam*, tahk. İbrahim el-Ebyârî, Ma'hedü'l-MahtûtâtBiCâmiatüDüvelî'l-Arabiyye, y.y., V, 265; Şartûnî, Said Hürî (1403), *Akrabu'l-Mevârid fi Fusahî'l-Arabiyye's-Şevârid*, Kum: MenşûrâtüMektebeti Ayetullah el-Uzmâ el-Mar'aşî, s. 1149. Zerkeşi, lugazın asıl terim anlamının bu manadan alındığını söyler. Ona göre kelimeler, zahir anlamından saptırıldığı için lugaz denilmiştir. Bkz. Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (ts), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru't-Türâs, III, 299.

²Firuzâbâdî (2005), *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, s. 524.

³ İbn Side (1971), *el-Muhkem el-Muhîtü'l-Azam*, V, 265; Cevherî, İsmail b. Hammâd (1990), *es-SihâhTâcü'l-Luğati ve Sihâhi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, III, 34; Dozy, Reinhart (1999), *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye*, (Arapçaya çeviren: Cemal Hayyât), Bağdat: Dâru'Şuûni's-Sekâfiyye el-Âmme, III, 251.

⁴ İbn Manzûr (ts), *Lisânü'l-Arab*, V, 405; Dozy (1999), *Tekmiletü'l-Meâcimi'l-Arabiyye*, III, 252.

bükülmek, çöreklenmek eğri büğrü olmak, bir işin zor ve güç olması” gibi anlamlar da kelimenin anlamları arasında sayılmıştır.⁵

İbn Manzûr’un ifadesine göre “لغز-lüguz” kelimesi, sonraki kullanımlarında, kelimenin kök anlamındaki kullanımlarına bağlı olarak, sözdeki maksadı gizlemek isteyen kişi için kullanılmış ve bilmece, bulmaca, yanılmaç için kavram haline dönüşmüştür.⁶

Ziyaüddinİbnü'l-Esîr (ö. 637/1239) cahiliye dönemi Araplarının lugazı çok kullanmadıklarını sonraki dönemde muhaddislerin bunu çokça kullanmaya başladıklarından söz eder. Ona göre lugazın güzel kabul edilen bir kısmı belâğat ilmince müsamaha gösterilmiştir. Ona göre lugaz, bir sözü, sezgi, tahmin, zeka, feraset gibi melekelerin kullanılmasıyla anlayabilecek şekilde söylenmesidir.⁷

“Lugaz”, dilbiliminde beyan ilminin konusu olmakla birlikte⁸, nesir ve nazım türünde kaleme alınan pek çok sahada kullanılmış ve pek çok tarifleri yapılmıştır. Lugaz üslubu, fıkıh ilminden başka, meselelerinin spesifikliği ile öne çıkan kıraat, nahiv, feraiz gibi ilimler içinde de kendine kolaylıkla yer bulmuştur. Fikhî lugazlarında elgâzın bir alt başlığıdır. İslam kültürü içinde yer alan her ilimde kendine gösteren lugaz için farklı tarifler yerine genel ve kapsayıcı tanımlar yapılmıştır. Örneğin Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1340) lugazın muamma benzeri bir tür olduğunu ancak ikisi arasındaki farkın, lugazın soru sorma tekniğiyle birlikte kullanıldığını ifade etmektedir.⁹

Bu meyanda Ebû'l-Abbâs el-Cürcânî de (v.482/1090) *Kitâbu'l-Muâyât* adlı eserini yazma sebebi olarak öğrencileri imtihan etmek ve fıkıh baplarına göre tertip ettiği eserini birlikte müzakere yoluyla okutmak ve böylece meselelerin anlaşılabilirliğini artırmak olduğunu söylemiştir.¹⁰

İbnü'l-Esîr’in beyanına göre Arap belâğat ve edebiyat âlimleri lugazla eş veya yakın anlamlı “muhâcât, uhciyye, ta'miye/muammâ, mugâlata, muâyât” gibi terimler de kullanmışlardır.¹¹Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn'dalugazı* yukarıda zikrettiğimiz vecihle tarif ettikten sonra onunla benzeyen sanatların kavramları arasında bazı farklarınbulduğundan söz eder.¹² Ona göre lugaz ve muammâ, kastolunan manayı gizlemek için söylenmiş edebî türler olsa da,lugazın medlülü, lafız ve harfler olmayıp nesnel gerçeklik (haricî varlık) ifade eder.¹³ Fakat ona göre bu ikisi arasında en büyük fark, gizli medlülün kastolunan manaya delalet eden bir takım lafız ve harflerden oluşup oluşmamasındadır. Şöyle ki, bu medlül, kastolunan manaya delalet eden harf ve lafızlardan oluşuyorsa muammâ, değilse lugaz adını almaktadır. Muammâda bir şeyin (daha ziyade şahsın) ismi, lûgazdaise zâtı, o şeyin kendisi kastedilir.¹⁴ Hacı Halife'nin bu açıklamalarıyla lugaz ve muammâ arasındaki farkın şekil yönünden olduğunu söylemek mümkün olur.

Seyit Şerif Cürcânî(ö. 816/1413) ise lugaz ile muammânın birbirine çok benzediğini aralarındaki farkın lugazın soru tarihi ile olduğundan söz eder.¹⁵Muğalata ise yanılma amacıyla yapılan ve sonucu çelişik olan söz grubudur.¹⁶ Fakat fıkıh eserlerine bakıldığında sadece lugazın tarifinin dahilindekileri değil bu kavramların tamamını içerisinde barındıran türden lugazlar olduğunu görmek mümkündür. Dolayısıyla fikhî bilmece için lugaz kavramı, onu muammâ ve mugalatalar arsından ayırmak için kullanılan bir isim olmayıp en çok kullanılan kavramı tercih edilmesi kabilinden bir tercihtir.

Ahmed el-Hamevî(ö. 1098/1687), lugaz türüne ait pek çok isim olduğunu ifade ettikten sonra, “Fakihler buna *lugaz* (elgâz), ehl-i feraiz*muâyât*, gramerciler *muammâ*, dilciler ise *ehâcî*” dediklerini ifade etmiştir. Yine Hamevî bazı fakihlerin bu türe, *muğâlata-i mânevîyye* dediklerini söylemiş ve bununla iki şey kastedildiğini şöyle ifade etmiştir: Bir lafzın iştirak-i vazî ile (ortak delaletle) iki manayı ifade etmesi ya da lafzın birbirine zıt iki anlama delalet etmesidir.¹⁷

⁵ Halil b. Ahmed (2003), *Kitâbu'l-Ayn*, IV, 91; Firuzâbâdî (2005), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 524; eş-Şartûnî (1403), *Akrabu'l-Mevârid fi Fusahî'l-Arabiyyeve's-Şevârid*, s. 1149; İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ts),*Mu'cemüMekâyisi'l-Luğa*, takh. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, V, 257; Sâğânî, Hasan b. Muhammed (1973), *et-Tekmilletüve'z-Zeylûve's-Sıla liKitâbiTaci'l-Luğa ve Sihâhi'l-Ardabiyye*, takh. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut: MatbaatüDâru'l-Kütüb, III, 301.

⁶ İbn Manzûr (ts), *Lisânü'l-Arab*, V, 406.

⁷İbnü'l-Esîr, Ebü'l-FethZiyaüddin (1995), *el-Meseli's-Sâir fi Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâir*, takh. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Asriyye, II, 213.

⁸ Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah (ts), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübive'l-Fünûn*, Beyrut: Dâru'lhyâi't-Türâsi'l-Arabi, I, 115; Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa (1985), *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâtü'l-Ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I, 250.

⁹ Şerif Cürcânî, Ali b. Muhammed (1985), *Kitâbu't-Tarîfât*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, s. 202.

¹⁰ İbrahim Nasır b. İbrahim el-Biş (1415), *Kitâbu'l-Muâyâtüfî'l-Fikhi alâMezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*,Mekke: CâmîatüÜmmi'l-Kura, I, 144.

¹¹İbnü'l-Esîr (1995), *el-Meseli's-Sâir*, II, 211-212.

¹² Hacı Halife (ts), *Keşfu'z-Zünûn*, I, 149.

¹³ Benzer açıklamalar için bkz.:Taşköprüzâde (1985), *Miftâhu's-Saâde*, I, 250.

¹⁴ Hacı Halife (ts), *Keşfu'z-Zünûn*, I, 149. Ayrıca bkz.: Taşköprüzâde (1985), *Miftâhu's-Saâde*, I, 250. Elçin, Şükrü (1993), *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 619. Ayrıca bkz.: Siddık Hasan Han el-Kannevci (1978), *Ebcedü'l-Ulûm*, Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe, II, 98.

¹⁵ŞerifCürcânî (1985), *Kitâbu't-Tarîfât*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, s. 202.

¹⁶ŞerifCürcânî, *Kitâbu't-Tarîfât*, s. 239.

¹⁷Hamevî, Ahmed b. Muhammed (1985), *GamzuUyânü'l-BesâirŞerhuKitâbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, IV, 162.

Ebü'l-Vefâ İbn Ferhûn da (ö. 799/1397) bilmece metinlerinin fakihlerce "lugaz" olarak adlandırıldığını, feraizcilerin "muammeyat", nahivcilerin "muammâ" ve dildilerin ise "ehâcî" olarak adlandırdıklarını söylemektedir.¹⁸

el-Cerâî, *Hilyetü't-Tirâz* adlı eserinde, miras meseleleriyle ilgili bölümün başlığını, yine lugazla aynı anlamda "avîsü'l-mesâil- anlaşılması güç ve zor olan, muğlak meseleler" şeklinde adlandırmıştır.

Zerkeşî(ö. 794/1392)*el-Mensûrfi'l-Kavâid* adlı eserinde fikhın tarifini çeşitli fakihlerin beyanlarıyla zikrettikten sonra tafakkuh için çeşitli yöntemler olduğunu ve bunlardan birinin de zihinleri açık ve uyanık tutmak maksadıyla, karşılıklı olarak fikhî meselelerde tartışmak ve atışmak olduğunu söylemiştir. Bu, genel olarak fikhî lugazları tarif etmek için kullanılabilir bir tanım olsa da Zerkeşî, bu hususiyeti tafakkuh yöntemleri içinde "Metârihât" başlığı altında zikretmiş ve muğâlataile lugazların daha farklı şeyler olduğunu kastetme babından onların farklı tafakkuh yöntemleri olduğuna işaret etmiştir.¹⁹

Zerkeşî'ye göre lugaz ve uhciyye aynı amaç için kullanılan farklı isimlendirmelerdir. "الحجاء"akıl demektir.²⁰ Alıştırma esnasında sorulan sorulardaki temel hedef, akli kuvvetlendirmek ve birtakım akıl oyunlarını öğrenmek olduğu için bu kelime kullanılmıştır.²¹

Görüldüğü üzere lugazları inceleme konusu edinen kitaplar, fikhî lugazlar için özel bir tanım zikretmeyip kavramın genel manası altında, diğer benzerlerinden ayırıcı nitelikleriyle açıklamaya çalışmışlardır. Bu tanımlardan ve lugazların söyleniş maksatlarında da yola çıkarak bir tanım verecek olursak fikhî lugazlar, "Muhatabı sinama maksadıyla fikhî-şer'ihükümün gizlenerek sorulan bilmece türü sorulardır" diyebiliriz.

2. Tarihi

Edebî bir ürün olan lugaz, Arap edebiyatında ortaya çıkmış ve ardından Fars ve 15. yüzyılda da Türk edebiyatına da girmiştir.²² Cahiliye ve Emevî dönemleri şairlerinin divanlarında ve yine bu dönemlere ait seçme şiirleri içeren koleksiyonlarda lugaza rastlanmamıştır. İlk lugaz örnekleri Hammâd er-Râviye'nin (ö. 155/771) bazı beyitlerinde görülmüşse de²³ Arap Edebiyatı'nda lugaz tabirini ilk kullanan kişi ise Halil b. Ahmed (ö. 175/791) olduğu nakledilmiştir.²⁴ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde zikredileceği üzere; sadrulislam döneminde lugaz kavramının kullanıldığı görülse de bunlar yaşanan kültürün tabii bir oluşumu ve münferit rivayetlerin ötesine geçmemektedir.

Dolayısıyla lugaz türünün en belirgin gözlemlendiği dönemin Abbasiler devri başlangıcı olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönem, lugazın sadece edebi metinlerde, nahiv ve belağat alanlarında kalmayıp fıkha yansıdığı bir dönem olmuştur. Hatta Cahız (ö. 255/869) *el-Hayevân*'ın'da Hakem b. Amr el-Behrânî (ö. 222/837) isimli bir edip ve şairi tanıtırken onun fıkıh, dil ve lugaz (fütyâ'l-arab) sahasında mahir biri olduğundan bahseder.²⁵ Bu sebeple lugaz, Abbasî dönemiyle birlikte şiirde müstakil bir konu olarak gelişmeye başlamıştır.²⁶ Bu dönemde lugazın yaygınlık kazanmasının sebebi olarak, farklı kültürlerle karşılaşma sonucu entelektüel birikimin oluşmasıyla gün yüzüne çıkan kendi yeteneklerini ortaya koyma ve dost meclislerinde birbirlerini sinama arzusu zikredilir.²⁷

Çalışmamızın, lugazın dayanakları, kısmında da inceleyeceğimiz üzere fikhî lugazların Hz. Peygamber Peygamber döneminde söylenmeye başladığı hatta bir takım hadis ve sahabe sözlerinin lugazların menşei olduğu lugaz müellifleri tarafından belirtilmiştir. Fakat bu rivayetlerin sayısı oldukça azdır. En erken telif edilen lugaz mecmuasının hicri IV. asırdan sonra olması, bu kültürün fıkıh yazımının tamamlandığı dönemden sonra başladığını işaret etmektedir.

3. Literatürü

Fıkıh edebiyatının bir ürünü olan lugazlar, eskisi kadar revaçta olmasa da varlığını devam ettirebilmişlerdir. Ancak lugazların genellikle irticali oluşu ve yapısı itibarıyla ilmi olmadığı düşünülmesi, onu şifahî geleneğin ötesine taşıyamamıştır. Bu sebeple fikhî lugazlara dair telif edilen eserler oldukça azdır. Taşköprüzâde de, lugaz ile en çok iştilal edenlerin Araplar olmasına rağmen onların lugazları tedvin etmediklerinden şikayet etmektedir.²⁸

¹⁸ İbn Ferhûn, Ebu Muhammed Bedreddin (1987), *Dürrü'l-Gavâs fi Muhâdarati'l-Havâs*, tahk. Muhammed Ebû'l-Ecfân, Osman Bittih, Kahire: Dâru't-Turâs, s. 64-65.

¹⁹Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (1982), *el-Mensûrfi'l-Kavâid*, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuûnu'l-İslamiyye, I, 70-71.

²⁰Cevherî (1990), *es-Sihâh*, VI, 161.

²¹Zerkeşî (ts), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, III, 299.

²² Bkz. Uzun, Mustafa (2003), "Lugaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII, 223.

²³ Toprak, M. Faruk (2001), "Klasik Arap Şiirinde Luğaz", *İstanbul: Nüşa Dergisi*, Yıl: I, Sayı: 3, s. 97.

²⁴ Bkz. Durmuş, İsmail (2003), "Lugaz" Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII, 222.

²⁵Cahız, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Kinânî (1996), *el-Hayevân*, tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Cil, VI, 80.

²⁶ Çiçek, Mehmet (2012), "Osmanlı Tefsir Literatüründen Bir Örnek: Mehmet Şah Fenârî'nin *Şerhu'l-Manzûme*'sinde Tefsir", *Ankara: TurkishStudies*, 7/4, s. 1232, 1234.

²⁷ M. Faruk Toprak (2001), "Klasik Arap Şiirinde Lugaz", s. 97-98.

²⁸Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde*, I, 253.

Lugazlara dair yazılan müstakil eserler genellikle taklid dönemi tasnif türü çalışmalarında görülmektedir. İctihad döneminin aksine bu dönemlerde yer alan fikhî lugaz çalışmaları, genellikle istinbat edilmiş fikhî neticelerin öğretilmesi amacıyla müstenid olmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, fikhî lugazlara dair yazılan ilk çalışma, İbn Fâris el-Hemedânî'nin (ö. 395/1004) *Fütyâfahîhi'l-Arab* adlı eseridir. Lugat ilmine çok önem veren ve dilin mantığını kavrayamayanların daha kolay yanılabilceğini söyleyen İbn Fâris, fıkıh ilminde de dilin önemine dikkat çekmek amacıyla bu eseri kaleme aldığını söylemektedir.²⁹ İbn Fâris'in risalesindeki kullanımıyla, "fütya'l-Arab" veya "fütyâfakîhi'l-Arab" kelime daha sonra lugazın bir türü olarak kavramlaşma sürecine girse de, lugaz ve benzerleri kadar meşhur olamamıştır. Onun gibi bu kavramı kullananlardan biri de Suyutî'dir (ö. 911/1505). O, *el-Müzhir*'inde İbn Fâris'in bu eserini daha önce okuduğunu ancak şu anda elinde olmadığından İbn Fâris'in verdiği fikhî-lugavi lugaz örneklerin benzerini Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Makâmât*'ından nakille aktarabileceğini ifade etmiştir.³⁰

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 482/1089), *el-Muâyâtî fi'l-Fikhalâ Mehzebi'l-İmâmî Şâfiî*: Şâfiî fikhî ağırlıklı yazılan eser hakkında, İbrahim Nasır b. İbrahim el-Bişr tarafından edisyon-kritik çalışması yapılmıştır.³¹

Bir diğer çalışma ise Tâceddin Abdülgafûr b. Lokmân el-Kerderî'nin (ö. 562/1162) *Hayretü'l-fukahâ* adlı eseridir.³² Hanefî fikhına dair yazılan eser, kendinden sonra yapılan fikhî lugaz çalışmaları için de kaynak olmuştur.

Ebu Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan İsnevî (ö. 772/1370), *Tırâzü'l-Mehâfil fi Elgâzi'l-Mesâil*: Şâfiî fikhına göre yazılmış olan bu eser, fikhî lugaz çalışmaları arasında en beğenilenidir.

Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Ferhûn (ö. 799/1397), *Dürretü'l-Gavvâs fi Muhâdarati'l-Havâs* adlı fikhî lugazlarını ihtiva eden eser ise İbn Fâris'in *Fütyâ*'sından farklı olarak gramer-fıkıh ilişkisi yanında furu-i fıkıhtan bilmeceleri de ihtiva etmektedir. Fıkıh bablarına göre ve soru cevap şeklinde düzenlenmiştir.

Ebü Bekir Takiyyüddin el-Cerâî el-Hanbelî (ö. 883/1478), *Hilyetü't-Tırâz fi Halli Mesâili'l-Elgâz*³³ adlı eseri de Hanbelî fikhî üzerine yazılmış bir fikhî lugaz çalışmasıdır.³⁴

Hanefî fikhî üzerine yazılan bir lugaz çalışması ise İbn Şihne lakabıyla meşhur Ebü'l-Berekât Abdülber b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 921/1515), *Zehâiru'l-Eşrefiyyefi'l-Elgâzi'l-Hanefiyye* adlı eseridir. Fıkıh bilmecelerini konu alan bu manzum eserde, Sadreddin İbn Ebü'l-İz ed-Dimaşkî'nin (ö. 792/1390) aynı konudaki *et-Tehzib li-Zihni'l-Lebîb*'i esas alınmış ve diğer bazı Hanefî ve Şâfiî âlimlerinin eserlerinden de istifade edilmiştir.

Bazı fakihler de eserlerinin bir bölümünü fikhî lugazlara tahsis etmiştir. Bunlar arasında en meşhur olanları Tâceddin es-Sübkî'nin (ö. 881/1477) *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i ile Zeynülabidin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı eserleridir. Hacı Halife'nin verdiği bilgilere göre İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ındaki fikhî lugazlara ayrılan dördüncü bölüm, İbn Şihne'nin eserinin bir özeti mahiyetindedir.³⁵

Arap dili ve edebiyatı sahasında yazılmış bazı eserlerde de fikhî lugazlara ait özel bölümler ayrılmıştır. Örneğin Süyûtî, *el-Müzhir* adlı eserinin otuz dokuzuncu bölümünü melahîn, elgâz ve fütyâfakîhi'l-Arab'a tahsis etmiş ve bu son bölümde kısmen kendinden önce yazılan eserlere atflarda bulunarak fikhî lugazlara örnekler vermiştir.³⁶

Daha çok edebiyatla meşgul olmasına rağmen edebiyatın bir parçası olarak kabul emesinden ötürü Harîrî, *Makâmât*'ının *el-Makâmetü't-Taybiyye* adlı bölümünün büyük bir kısmını fikhî lugazlara,³⁷ *el-Makâmetü'l-faraziyye*, adlı bölümü ise ferâiz meselelerinin çözümüne tahsis etmiştir.³⁸

Bunlar fikhî lugazlara dair yazılmış meşhur çalışmalardır. Bunların dışında yazılmış daha pek çok çalışma olsa da diğerlerinin tekrarı mahiyetinde olması sebebiyle günümüze ulaşmamış ya da talep görmediğinden istinsah edilmemiş veya basılmamıştır. Örneğin, Ahmed b. Ahmed el-Büceyremî'nin (ö. 1197/1783) *el-Letâifü'l-Zevkiyyefi'l-Elgâzi'l-Fikhiyye*'si, Ali b. Abdullah el-Basîr el-Hâkimî'nin (v.1090/1679)

²⁹ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed el-Hemedânî (1958), *Fütyâfakîhi'l-Arab*, tahk. Hüseyin Ali Mahfuz, Dimaşk: Mecelletü Mecmau'l-İlmî el-Arabî, XXXIII, 456.

³⁰ Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman Ebü Bekir (ts), *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luğa*, tahk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlevîbeg vd. Kahire: Daru't-Türâs, I, 622.

³¹ Bkz. İbrahim Nasır (1415), *Kiâbu'l-Muâyâtî fi'l-Fikhu alâ Mezhebi'l-İmâmî Şâfiî*, Basılmamış Doktora Tezi, Mekke: Câmîatü'Ümmü'l-Kurâ, I-II.

³² Eserin tahkikli çalışması için bkz. Alataş, Çetin (2012), *Abdülğafûr b. Lokmân el-Kerderî'nin "Hayretü'l-Fukahâ" Adlı Eserinin Tahkiki*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³³ Kehhâle, Ömer Rıza (1993), *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, III, 62.

³⁴ Cerâî, Ebü Bekir Takiyyüddin el-Hanbelî (1414), *Hilyetü't-Tırâz fi Halli Mesâili'l-Elgâz*, tahk. Müsâid b. Kasim el-Fâlih, Riyad: Dâru'l-Âsime, s. 14.

³⁵ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 150.

³⁶ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 567.

³⁷ Harîrî, Ebü Muhammed Kâsım b. Ali (1873), *Makâmâtü'l-Harîrî*, Beyrut: Matbaatu'l-Meârif, I, 325.

³⁸ Harîrî, *Makâmât*, I, 140.

Hûru'l-Ayn isimli manzum fikhî luğaz çalışması ki, bin soru ve cevaptan oluşur³⁹ ve Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacülarifin b. Ali Münâvî'nin, (1031/1622) *Bulûgu'l-Emel biMa'rifeti'l-Elgâzve'l-Hiyel*⁴⁰ isimli eserlerini örnek gösterebiliriz.

Bununla birlikte pek çok hacimli fikhî eserinin satır aralarında lugazlara dair örnekler görmek de mümkündür. Ayrıca hiyel ve fırak türü eserler de fikhî lugazlardan sayılmıştır.

Son dönem lugaz çalışmalarından olan Mehmet Zihni Efendi'nin(1846-1913), *Elgâz-ı Fikhiyye*'si ise kendinden önce yazılanların güzel bir derlemesi mahiyetinde olup soru-cevap şeklinde bilmece sormak suretiyle çeşitli konulardaki fikhî meseleleri ihtiva eden bir eserdir. İbrahim Halil Can tarafından günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiştir.⁴¹

4. Lugazların Söyleniş Maksatları

Lugazlar zihni geliştirmek, düşündürmek, bir meseleyi öğretmek, hoşça vakit geçirtmek gibi amaçlarla yazılmıştır.⁴²Fikhî lugazlar ise, muhatabı sınama ve ilmi iktidarını tecrübe etme gayesiyle, kendisiyle kast olunan hükmi cihetin gizlendiği bir bilmece tertibindeki meselelerdir. Bu sebeple kimi zaman fikhî bir bilgiyi sunmak, fetva vermek, ilmî üstünlüğü ispatlamak için kullanılmıştır. Hocanın öğrencisini imtihan etmek, ince meseleleri zihne yerleştirmek, mevzu bahis meseledeki hikmet-i teşrinin kavranmasını temin etmeye çalışmak ise birinci gaye edinilmiştir. Lugazlar fikhî tecrübenin aktarılması için bir vasıta olarak görülmüş, derin meselelerin kavranmasında bir basamak kabul edilmiştir.Bununla birlikte lugazlar kimi zaman ilimde kifayetin ya da üstünlüğün ispatı için de kullanılmıştır.⁴³

Lugazlar yoluyla eğitim verilmesindeki bir başka gaye de öğrencinin veya muhatabın analitik düşünmesini sağlayarak, fikhın rey ve akıl tarafına yönelmesini sağlamak ve lugaz yoluyla soru soranın zihnindeki cevabın kabullendirilmesini temin etmeye çalışmaktır. Ayrıca benzer meseleler arasında kıyas yapmasını sağlayarak kıyas/analoji gibi usul kaidelerinin pekiştirilmesi de lugazların söylenmesinden hedeflenen gayeler arasındadır.

Fikhî lugazlar veziz ve muhtasar metinler olmakla birlikte bazen manzum beyitler halinde de söylenmiştir.

Fikhî lugazlar kazuistik (caselaw) ve farazî fikhî metodunun gelişmesine yardımcı olmuştur. Özellikle Hanefî fikhî kitaplarında kazuistik sistemin takip edilmesi, fikhın yaşanan günlük hayatla ve problemlerle sıkı bir bağ içinde olması, fikhın başlangıçtan beri münferit meselelere getirilen çözümler şeklinde gelişmesi, paralelinde fikhî edebiyatının oluşmasına sebep olmuştur. Bu minvalde metin, haşiye ve talik türü eserlerin yazılmasının yanı sıra yöresel ve uslupsal etkiler, fikhî dili ve yazımının çeşitlenmesini sağlamıştır. İşte bu noktada lugaz, kendine has bilmece üslubu ile fikhî kazuistik yönteminin gelişmesine yardımcı olmuştur. Şunu da söylemek gerekirse, fikhî lugazların her zaman nesnel gerçeklik üzerine inşa edildiğini söylemek oldukça zordur. Kimi zaman farazi örneklerin de üzerine çıkan lugazlar, gerçekleşme imkanı göz önüne alındığında hayali kurgular gibi durmaktadır.

Çoğunlukla soru şeklinde tertip edilen lugazların önemli özelliği çözümü sağlayacak unsurları bünyesinde taşımasıdır. Bu özelliğiyle lugaz, kişiyi küçük düşürme amaçlı sorulan sorulandan ayrılmaktadır. Bedreddin Aynî(ö. 855/1451), özellikle fikhî lugazların taşıması gereken hususları zikrederken, lugazı söyleyen kişinin akabinde bunun açıklamasını yapmasını gerektiğini de ifade ederek, fikhî lugazların hemen çözümünün bildirilmesi gerektiği aksi takdirde toplumda yanlış anlamalara sebebiyet vererek dini inanç ve amel noktasında sapmalara sebebiyet vereceğini belirtmiştir.⁴⁴

5. Fikhî Lugazın Dayanakları

Fikhî lugaz kültürünün ne zaman başladığı kesin olarak tespit edilememekle birlikte, Hz. Peygamber döneminde bu tür bilmecelelere rastlandığı rivayet edilmektedir. Fikhî lugaz telif eden müellifler, Hz. Peygamber'in sözlerinde lugaz bulunduğunu beyan ederek bunun fikhî lugazlar için dayanak olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁵ Hz. Peygamber bazen kasıtlı olarak bazen de sözün kısa kesilmesi gerektiğinden lugaz ifadeler kullanmıştır. İbn Ömer'den nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber, "Ağaçlar arasında bir ağaç vardır ki yaprağı düşmez. Bu ağaç müslümana benzer. Bana bu ağacın ne olduğunu söyleyebilir misiniz" demişti. Orada bulunanlar çölde yetişen ağaçların isimlerini saymaya başladılar. Abdullah b. Ömer diyor ki: "Aklıma onun

³⁹ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa (1951), *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, İstanbul: MeârifVekaleti, VI, 761.

⁴⁰ Muhibbî, Muhammed Emin (ts), *Hülâsâtü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, Beyrut, II, 415.

⁴¹ Muhammed Zihni Efendi (1978), *Elgâz-ı fikhiyye*, İstanbul: Bahar Yayınları.

⁴² Hacı Halife, *Keşfu'z-Zünûn*, I,149.

⁴³ Örneğin Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) ŞerhuManzumeti'l-Elgâz adlı eseri bu türde bir eserdir. Deliçay'ın naklettiğine göre Molla Fenârî, Karaman'a gittiğinde oradaki alimler onun ilmini önemsememişler; Fenârî de onları aiciz bırakacak manzum bir lugaz yazmıştır. Bkz.:Deliçay, Tahsin (1998), *Mehmed Şah ve Tesisü'l-KavâidHarfenbi Harfin fi MekâsidiEsâsi's-Sarf*, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 32.

⁴⁴ Aynî, Ebû Muhammed BedrüddînMahmûd (2001), *Umdetü'l-KârîŞerhuSahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, II, 22.

⁴⁵ Bkz. Sübki, TâceddinAbdülvehhâb b. Ali (1191), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, II, 303; Cerâi, *Hilyetü't-Tirâz*, s. 13; İbn Ferhûn, *Dürerü'l-Gavvâs*, s. 63.

hurma ağacı olduğu geldi. Ancak utandığımdan söyleyemedim.” Sonra sahabeler, “Ey Allah’ın Resülü, onun ne olduğunu bize söyle” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “O hurma ağacıdır” buyurdu.⁴⁶

Pek çok lugaz müellifi gibi Sübkî de (ö. 771/1370) fikhî lugazların meşruiyetinin bu hadis olduğunu söyledikten sonra İbn Asâkir’in (ö. 620/1223) *TârîhuDımaşk* adlı eserinde fakih sahabelerden Abdullah b. el-Abbâs’a (ö. 68/687-88) bir mektupla sorulan pek çok lugaza cevap verdiğini gördüğünü kaydeder. Onun tespitine göre fikhî lugazlara dair yazılan müstakil çalışmaların muhteviyatına benzeyen bu mektup ve verilen cevaplar fikhî anlamda lugaz ilminin çok erken bir dönemde başladığını göstermektedir.⁴⁷

Hamevîyukarıdaki hadisin lugaz ve muamma yazarları için bir mesnet olduğunu söyledikten sonra Resûlullah’ın [sallallahu aleyhi vesellem] bazı sözlerinde lugaz kullandığını ve bu hadisin lugaz için nefis örneklerden biri olduğunu belirtmiştir.⁴⁸el-Begavî (ö. 516/1122) bu hadisin, bir alimin dostlarının ve öğrencilerinin ilmi seviyelerini tespit etmek amacıyla fikhî lugazlar yöneltmesinin caiz olacağına delil olduğunu söylemiştir.⁴⁹

Hz. Peygamber’in kullandığı lugaz türü ifadeler bir maksada binaen olmuştur. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi bazen heyecan ve merak uyandırmak sebebiyle olduğu gibi bazen de meselenin mahremiyeti sebebiyle üstü kapalı ve kinaye yollu söylenmesi gerekçesiyledir. “ماء من الماءانما ال /Su, su içindir”⁵⁰ ve “إذا إلتقى الختان وجبت الغسل /İki sünnet mahalli karşılaştığında gusül vacip olur”⁵¹ hadisleri buna örnektir. Birinci hadiste, “Gusül abdestinin meninin inzal olmasıyla” diğer hadis-i şerifte de yine guslün cima sebebiyle vacip olacağı meselenin mahremiyeti sebebiyle kinaye yollu söylenmiştir.

6. Fikhî Lugazlara Yapılan Eleştiriler

Fikhî lugazların, fikhî edebiyatı içinde fazla yer edinemeyişinin sebepleri aslında alimlerin tenkitleri ve lugazın daha ziyade kişinin vakarını zedeleyici bir uslubu olduğu düşüncesidir. Örneğin Sübkî, usul sahasında yapılan çalışmaları anlatırken bazılarının da lugaz ve ehacî ile meşgul olduklarını söyler ve haddi zatında bunun güzel olduğunu da ekler. Ancak bu konuda eser yazan birkaç kişiden bahsederken KâdîTakiyyüddin İbn Rizîn’e (ö. 680/1281) ait bir lugaz çalışması olduğunu ve bazı kişilerin bunu İbn Raf’a’ya nispet ettiklerini ancak bunun hatalı olduğunu belirttiikten sonra İbn Raf’a’nın bu tür lugaz fenniyle meşgul olamayacak kadar kadri yüksek biri olduğundan sözeder.⁵² Dolayısıyla ister istemez lugazlaıştığal edenlerle etmeyenler arasında ilmi bir mesafe koyar.⁵³

Evzaî’nin (ö. 157/774) Muaviye (ö. 60/680) tarikiyle Hz. Peygamber’in lugaz türü konuşmaları yasakladığına dair bir rivayet nakledilmişse de, hadis şarihleri tarafından, yasaklanan lugazın kişiyi toplum içinde küçük düşürme, utandırma maksatlı sorular olduğu belirtilmiştir.⁵⁴Mübârekfûri de (ö.1353/1934) hadiste sözü edilen lugazın, faydasız ve boş sözler olduğunu, yasağın bu tür şeyleri kapsadığını ifade etmiştir.⁵⁵ Bazılarına göre ise bu hadisteki yasak tüm lugaz çeşitlerini kapsamaktadır. Örneğin Zeydî ulemadan Emir San’ânî (ö. 1182/1768), bazı alimlerin fikhî lugazlar söyleyerek insanların kafalarını karıştırdıklarını, fitne ve şer yaydıklarını, lugazların herhangi bir faydasının olmadığını ve seleften pek çok kişinin lugazları kerih bulduklarını söylemiştir.⁵⁶ İbn Fâris’in (ö. 395/1004) naklettiğine göre Hz. Ömer de yemin içerikli cümlelerde, yanıltıcı olabileceği endişesiyle lugaz kullanımını yasaklamıştır.⁵⁷

Münâvî’nin de (ö. 1031/1622) benzer ifadeleri mevcuttur. O da muğalata türü söylemlerin genelde dini bir faydasının olmadığını ve muhatabı küçük düşürüp soran kişinin kendini büyük ve faziletli göstermesine mebni davranışlar olduğunu söyledikten sonra Evzaî’nin bu konu hakkındaki düşüncesini aktarmaktadır. Ona göre Allah bir kişiden ilmin bereketini almak istediği zaman onun dilini luğaz ve muğalata ile meşgul eder. Ona göre bu tür kimseler,genelde ilmî bakımdan zayıf kişilerdir. Evzaî’nin lugazlara olan tepkisi, lugazların meydana gelmemiş hadiseler hakkında kurgulanmasıdır. O bu hususu, “Halbuki sahabenin büyükler, kendilerine bir soru sorulduğu zaman, ‘Bu hadise meydana geldi mi?’ diye sorarlardı. ‘Evet’ cevabını aldıklarında fetva verirlerdi. Şayet henüz meydana gelmemiş farazî bir durum

⁴⁶ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (2006), *Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, Et'ime, 42.

⁴⁷Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, II, 303.

⁴⁸Hamevî, *GamzuUyûni'l-Besâir*, IV, 163.

⁴⁹Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne (1983), *Şerhu's-Sünne*, tahk. Züheyr eş-Şâviş ve Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, I, 308.

⁵⁰ Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc (1426), *Sahîh-i Müslim*, Riyâd: Dâru't-Taybe, Hayz, 21; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa (2000), *Sünen*, Beyrut:Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, Tahâret, 81; Ahmed b. Hanbel (ts), *el-Müsned*, Kahire: MüessesetüKurtuba, III, 47.

⁵¹ Buhârî, Gusl, 28; Tirmizî, Tahâret, 80.

⁵² “ÇÈÄ ÇÄNİÜÉ ÄÜâi aŞÇğÇ æÄNÖİ ŞİğÇ ää Ää iÖÊÜá ÈäÇÇ ÇääæÜ”

⁵³Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, II, 310.

⁵⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 2/22.

⁵⁵Mübârekfûri, Ebû'l-Ulâ Muhammed b. Abdurrahman (ts), *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, VIII, 136.

⁵⁶ Emir San 'ânî, Ebû İbrâhîmİzzüddîn Muhammed (1960), *Sübülü's-Selâm*, Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, IV, 163.

⁵⁷ İbn Fâris, *Mu'cemüMekâyisi'l-Luğa*, 5/257.

hakkında soru soruluyor ise, 'Haydi git ve ne zaman böyle bir hadise meydana gelirse o zaman gel!' derlerdi" şeklinde ifade etmiştir.⁵⁸

Buna benzer bir itiraz da İbnü'l-Cevzî'den (ö. 597/1201) gelmiştir. O, İbn Faris'in zikrettiği bazı lugazları örnek göstererek fıkhîta böyle söylemlerin doğru olmayacağını ve fetvanın ciddi bir sorumluluk gerektirdiğini ifade ederek bir kelimenin iki mana arasında müşterek olması durumunda ikisinden birinin tercih edilmesi gerektiğini, çok uzak manalara ihtimali bulunan kelimelerin tercih edilmesinin doğru olmayacağını söylemektedir.⁵⁹

Lugaz ve muğalata bilmece türü, yer yer birbirinin yerini almış isimler olsa da, muğalatanın lugazı da içine alacak kadar geniş bir kavrama sahip olması ve mümkün olan ve olmayan her şeyi kapsamı sebebiyle, muğalata türü sakıncalı bulunmuştur. Özellikle meydana gelmesi mümkün olmayan meselelerin fikhî bilmece haline getirilmesi, tenkit edilmiştir. Münâvî bu hususta şu açıklamayı yapmaktadır:

"Muğalata hakkında insanlar iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı bu tür söylemlerin mutlak olarak kerih olduğu kantine vardılar. Onlar nasların zahirinin dışına çıkılmaması; Allah'ın indirdikleri ve Resulü'nün getirdiklerinin dışında, meydana gelmemiş meseleler hakkında hükümler verilmemesi gerektiği kanaatine sahip olduklarından tefakkuh edemediler. Bu sebeple onlara ehl-i hadis denildi. Bazıları da henüz meydana gelememiş meseleler hakkında çok derinlere daldı. Bu sebeple alimler arasında pek çok husumet meydana geldi. Fikri ve fiziki mücadeleler oldu. Bu ise dinde çirkin görülen bir şeydi. Üçüncü bir kısım insanlar da vardır ki bunlar hem ehl-i hadis hem de fakihiler. Onlar gayretlerini Kur'an'ın, sünnetin, selef-i salihinin sözlerini anlamaya çevirdiler. Bu ise herkesçe sevilen ve sünnetin övdüğü bir şeydi."⁶⁰

Bazı metinler de her ne kadar lugaz gibi bilmece yöntemiyle yazılmamış olmasına rağmen kısalığından ötürü lugaz muamelesi görmüş ve eleştirilmiştir. Özellikle ilimlere giriş mahiyetinde yazılan metin kitapları, muhtasar olmalarının yanında, veciz olma gayreti sebebiyle anlaşılması zor ve nadir kelimelerle telif edildiği için yer yer tenkide tabi tutulmuştur. İbn Haldun (ö. 808/1406) *Mukaddime'* de bu tür kısaltmaların hem belağatı ihlal ettiğini hem de anlamayı güçleştirdiğini belirttikten sonra şöyle demektedir:

"Alimler pek çok kere tefsir ve izah maksadıyla muhtelif fenlere dair yazılan uzun ana eserlere, (temel kaynaklara ve mutavvelata) yönelerek ezberlenmeye de müstait olmalarını temin için onları ihtisar etmişlerdir. Böyle bir usul, ilim tahsilinde bazı ihlallere sebebiyet verir. Bunun sebebi de şudur: Bir ilmin nihayetinde bellenmesi gereken meseleleri henüz onları kabule müstait ve hazırlıklı olmayan bir talebenin önüne sürerek onu şaşırtmak (ve karmakarışık şeylerle yüz yüze getirmek) hususiyeti bu usulde mevcuttur. Bu ise iyi bir eğitim usulü değildir. Bununla beraber bu usulde bir de şu var: Anlaşılması zor muhtasar lafızların ve ibarelerin tettebbu edilmesi talebeyi çok meşguliyete sokar. Bu da çok miktardaki manalar, sözü edilen muhtasar ibarelerde üstüste yığılmış olduklarından ve bunlar arasından meseleleri çıkarmanın güçlüğünden ileri gelmektedir."⁶¹

7. Lugazların Yapılış Şekilleri

Tahâret, namaz, zekât, oruç, hacc, nikâh, yemin, hudûd, vakıf, alışveriş, kefâlet, havâle, kazâ, şehâdet, ikrâr...damân, cinâyet ve ferâiz gibi sistematik fûru-i fıkıh eserlerinin konularının tamamında telif edilen lugazları, yapılış şekillerine göre lafız ve mâna lugazları diye iki kategoriye ayırmak mümkündür.⁶² Lafız lugazları birden çok manaya sahip kelimenin uzak veya karşıt anlamını kastetmek, zor ve az bilinen bir müteradifiyle sormak, iki kelimeyi bitişik yazmak, nokta değişikliği yapmak (tashîf), tersinden okumak (kalb) ve başka bir dile nakletmek gibi değişik formlarda kullanılmıştır. Mâna lugazları ise cevabı istenen nesnenin hususiyetleri beyan edilerek bulunması istenen lugazlardır. Mânalugazlarının uzun kasideler şeklinde yazılmış örnekleri de mevcuttur.

Fikhî lugazlarda lafız lugazları genelde bir kelimenin farklı anlamı kastedilerek sorulmuştur. Bazen ser'î istilahta kullanılan kelimeler tercih edilmiştir. Buna dair birkaç örneği zikretmek istiyoruz:

"Üzerinde (صوم-savm) varken namazı sahih olmayan kişi kimdir?" Bu soru ilk andan muhatabatuhaf gibi gelmektedir. Çünkü herkesçe bilmektedir ki "savm" denilince akla ilk gelen anlam "oruç"tur ve oruç ile namaz ibadetinin ifade edilme noktasında birbirine mani oluşturacak yönü bulunmamaktadır. Bu yüzden cevap vermek nerdeyse imkânsız gibidir. Fakat bu sorunun cevabı oldukça ilginçtir. Çünkü ilk bakışta oruç zannedilen(صوم-savm) kelimesi, deve kuşu pisliği anlamın taşıdığı için ve necaset sayıldığından namaza engeldir. Dolayısıyla sorulmak istenen, bu halde namazın kılınıp kılınmayacağıdır.⁶³

⁵⁸Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf (1972), *Feyzül-KadîrŞerhu'l-Câmiî's-Sağîr*, Beyrut: Daru'l-Marife, VI, 301 (nr. 9328).

⁵⁹İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân (2001), *Telbîsü İblis*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, s. 113.

⁶⁰Münâvî, *Feyzül-Kadîr* VI, 301-302.

⁶¹İbn Haldun, Ebü Zeyd Veliyyüddîn et-Tûnisî (2009), *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, II, 977-979.

⁶²Durmuş, İsmail, "Lugaz", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 221. Ayrıca bkz.: Süyûtî, *el-Müzhîr*, I, 578. Süyûtî (ö. 911/1505), Cemâleddin İbn Hişâm'dan (ö. 761/1360) nakille bu ayrımı nahvî lugazlar için yapmıştır. Buna göre nahvî lugazlar, mananın açıklanmasının istendiği ile kelimenin irab yönünün bulunmasının istendiği lugazlar olmak üzere ikiye ayrılır. Bkz.: Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman Ebü Bekir (2003), *el-Elgâzû'n-Nahviyye (et-Tirâzfi'l-Elgâz)* tahk. Taha Abdür-raûf, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-Türâs, s. 9.

⁶³Mehmed Zihni (1309), *Elgâz-ı Fikhiyye*, İstanbul: Kasbar Matbaası, s. 22.

Hemen hemen her fikhî lugaz eserinde birkaç lafzî/luğavi lugaz örneği görmek mümkündür. Ancak bir dilci ve fakih olması münasebetiyle İbn Faris (ö. 395/1004), *FütyâFakîhi'l-Arab* adlı eserini sadece lafzî lugazlara tahsis etmiştir. Eserinde bir fakih için dilbilgisinin ne denli önemli olduğu vurguladıktan sonra dil eksikliğini lugazlara yer vermiş ve fetva-kaza makamında olan kişilerin Arap dil ve gramerine çok iyi vakıf olmalarının gerektiği söylemiştir.⁶⁴ “Arap fakihlerinin fetvaları” şeklinde tercüme edebileceğimiz esere, “*FütyâFakîhi'l-Arab*” ismini vermesi de bundandır. O, fikhun derin bir kavrayış gerektirdiğine işaret ederek fikh dilinin merkezinde olan Arapça’nın iyi bilmesi gerektiğini söylemiştir.⁶⁵ Süyûtî’nin *el-Müzhir*’de *FütyâFakîhi'l-Arab*’ı “Bu da lugazın bir çeşididir”⁶⁶ diyerek bir ıstılah olarak görmemesi ve ardından bu konuda İbn Faris’in de bir eseri mevcuttur demesi, kavramı “Arap fakihlerinin fetvaları” kalıbından çıkarıp Arapça’yı iyi bilenlerin fetvaları şekline dönüştürmüştür. Bu meyanda birkaç örnek zikretmek istiyoruz:

“*el-hadd* (الحد) üzerine secde etmek caiz midir?” “Evet, şayet temiz olursa caizdir.” Arap dilinde (*el-hadd*) kelimesinin en çok kullanılan ve bilinen anlamı “yanak”tır. Dolayısıyla soru bu kelime ile sorulduğu zaman akla gelen ilk anlamıyla cevap vermek neredeyse imkansız olmaktadır. İbn Fâris, kelimenin diğer bir anlamının da “yol” olduğunu söyleyerek lugazın cevabını verir.⁶⁷

Bir başka örnek ise şöyledir: “Hakim kendisinde (*et-Tiyre* -الطيرة) varken hüküm verebilir mi?” (*et-Tiyre* -الطيرة) kelimesi Arap dilinde en çok bilinen ve kullanılan anlamıyla “uğursuzluk”tur. Bu anlamıyla soruyu anlamlandırma ve cevap vermek imkansızlaşmaktadır. İbn Fâris, “Hayır bu haldeyken hüküm veremez” dedikten sonra kelimenin bir diğer anlamının da “öfke” olduğunu açıklar.⁶⁸

Süyûtî’nin verdiği örneklerden biri de şöyledir:

أيسنباح ماء الضَّرِيرِ: قال
نعم ويُجْتَنَّبُ ماء البَصِيرِ: قال

“Âmanın suyunu (izinsiz) kullanmak mübah mıdır?” bu lugaza, “Evet mubahtır fakat gören kişinin suyunu kullanmaktan sakınmak gerekir” şeklinde cevap verilmiştir. Soruda lugaz olan ifade “*الضَّرِيرِ*”, cevapta lugaz olan ifade ise “*البَصِيرِ*” kelimesidir. Bu kelimelerden “*الضَّرِيرِ*” sık kullanılan anlamıyla âmâ/kör anlamında, “*البَصِيرِ*” ise gören anlamındadır. Fakat revaçta olmayan anlamlarıyla ilki vadinin ucu, kenarı ikincisi ise köpek manasına gelmektedir. Dolayısıyla lugazın çözümü, “Vadinin kenarındaki suyu kullanmak mübah mıdır?” “Evet mubahtır. Fakat köpeğin içtiği/değdiği sudan ise sakınmak gerekir” şeklindedir.⁶⁹

Süyûtî’nin, Şâfiî mezhebinin görüşü doğrultusunda zikrettiği bir diğer lugaz ise şöyledir:

ما تقول: فيمن توضأ ثم لمس ظهر نعله؟
قال: انتقض وضوؤه من فعله

“Abdest alıp sonra ayakkabısının üzerini mesheden kişi hakkında ne dersin?” “Onun bu fiilinden dolayı abdesti bozulmuştur” Soruda lugaz olan kelime “*نعل*” dir. Kelime bilinen ve en sık kullanılan anlamıyla ayakkabı anlamına gelmektedir. Fakat o, kelimenin herkesçe bilinmeyen bir diğer anlamı kastedilmiştir ki o da kişinin eşi, hanımıdır. Dolayısıyla lugaz olarak sorulan soruda, abdest aldıktan sonra hanımına dokunan kişinin durumu Şâfiî fikhına göre sorulmuştur ve çözümünde de bu fiilden ötürü abdestin bozulacağı belirtilmiştir.

Fikhî lugazların ikinci ve en sık rastlanana ise mana lugazlarıdır.⁷⁰ Bu tür lugazlarda sorunun cevabında gramatik tahliller aranmaz. Daha ziyade sorunun aklî çıkarımlarda ve usul-i fıkhîdeki istinbat yollarıyla bilinmesi ya da mezhep içindeki veya dışındaki farklı görüşlerin düşünülmesi hedeflenmektedir.

Ebu Bekir b. Zeyd el-Cerâî’nin (ö. 883/1478) zikrettiği bir örnek şöyledir: Cuma namazından gelen birine, «Cuma namazını mescidin neresinde kıldın?» diye sorulur. O da cevaben der ki: «Kimine göre ilk safta, kimine göre de altıncı safta kıldım.»

Lugazın çözümü şöyledir: Bu kişi namazının minberin hemen önündeki safta kılmıştır. Bu adam böyle yapmakla, bazı fakihlere göre namazını birinci safta kılmış ve birinci saffın faziletine erişmiştir. Bu görüş İmam Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) nispet edilmektedir. Bazılarına göre ise birinci saf, imamın hemen arkasındaki saftır. Bu görüş de İmam Ahmed b. Hanbel’e isnat edilmektedir. Hatta mezhebin görüşü budur. Dolayısıyla bu adamın bulunduğu yer ile imam arasında beş saf vardır. Kendisi de altıncı safta durmaktadır.⁷¹

⁶⁴ İbn Fâris, *FütyâFakîhi'l-Arab*, s. 456.

⁶⁵ İbn Fâris, *FütyâFakîhi'l-Arab*, s. 456.

⁶⁶ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 622.

⁶⁷ İbn Fâris, *FütyâFakîhi'l-Arab*, s. 462.

⁶⁸ İbn Fâris, *FütyâFakîhi'l-Arab*, s. 465.

⁶⁹ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 625.

⁷⁰ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 578.

⁷¹ Cerâî, *Hilyetü't-Tirâz*, s. 57-58.

Fıkhî lugazı nahvî ve dilsel lugazlardan ayıran bir özellik de, lugazdan fûru-i fıkhâ dair şer'î bir çıkarım elde edilebilmesidir. Dolayısıyla, içinde ibadet ve muamelata dair bilginin geçtiği her lugaz, fıkhî lugaz sayılamaz. Araplar arasında "kalem" hakkında söylenen şu lugaz buna güzel bir örnektir:

وما غلام راعك ساجد أخو نحول دمه جاري
ملازم الخمس لأوقاتها منقطع في خدمة الباري
Hangi gençtir ki o devamlı rüku ve secde eder?
Tevazu eridir, kanı akar.

Beş vakit görevine devam eder.
Bârî olan Allah'ın hizmetinde boynunu eğmiştir.

İbn Vehbân (ö. 768/1367), Hanefî fıkıh eserlerinin en meşhurlarından biri olan *el-Hidaye*'nin tertibi üzerine nazm halinde yazdığı *İkdü'l-Kalâid fi Halli Kaydi's-Şerâid* adlı eserinin "Faslu'l-muâyât" adını verdiği son kısmında, nazım haline çevrilmiş lugazlara örnekler vermiştir. Nazm halinde olan bu tür lugazlar da, mana lugazlarından sayılmıştır:

أي صلاة بالفراة أفسدت
وأي صلاة بالسجود تُغيّر
Hangi namaz kıraat etmekle fasit olur,
Hangi namaz secde etmekle bozulur?⁷²

ومن قال لا ارجو جنانا ولا اخاف نارنا
كفربفقالوا منهما ليس
Bir kişi, cenneti istemen, cehennemden de korkmam derse,
Bunu söyleyen için kafir olmayacağını söyleyiniz.⁷³

Fıkhî lugaz kültüründe lugazların cevabının zikredilmesi geleneğin ötesinde fıkhî lugazların şartı kabul edilse de İbn Vehbân sadece lugazları zikretmekle yetinmiştir.

İncelediğimiz bazı lugaz türleri de nesir ve soru-cevap formunda olmasına rağmen şiir benzeri nakıs seci' kalıbında yapılmıştır:

قال: أيجوز بيع الهدية؟
قال: لا ولا بيع السببية
"الهدية" in satışı caiz midir?

Hayır, "السببية" nin satışı da caiz değildir.⁷⁴

Lugazı duyan kişi açısından, "Hediyenin satışı caiz midir?" "Hayır, yere attığın şeyin satışı bile caiz değildir" gibi bir anlam taşırken, kelimelerin sık kullanılmayan anlamlarıyla, "الهدية" ile "Hac ve umre yapan kimselerin Harem sınırları içinde kestikleri kurban", "السببية" ile de içki (hamr) kastedilmiştir. Dolayısıyla lugazın manası, "Hac veya umre yapanın kurbanını satması caiz midir?", "Hayır, içkinin satışı da caiz değildir" şeklinde olacaktır.

قال: ما تقول في ميتة الكافر؟
قال: حل للمقيم والمسافر
"الكافر" in ölüsü hakkında ne dersin?

Mukim ve seferi olan kişi için de caizdir.⁷⁵

Burada ise lugaz olarak kullanılan kelime "الكافر" dir. Dilde en çok kullanılan anlamıyla, İslam'ı kabul etmeyen kimse demektir. Burada lugaz kelimenin sık kullanımında olmayan bir anlamıyla yapılmıştır ki, o da "deniz" dir.⁷⁶ Dolayısıyla lugazın çözümü, "Denizin ölüsü (kendiliğinden ölüp su yüzüne çıkan balıklar) hakkında ne dersin (yenebilir mi)?" "Hem mukim hem de seferi olan kişiler için helaldir" şeklindedir.

Kimi zaman hiyel kitaplarında zikredilen meseleler, lugaz çalışmalarına da konu olmuştur. Lugaz kitapları furûk kitaplarından ayrılır. Zira furuk kitapları, birbirine benzeyen ancak hükümleri farklı olan meseleleri bir araya toplayıp, birbirine çok benzeyen iki meselenin hükümlerinin neden farklı olduğunu tespitte yönelik eserler iken fıkhî lugaz kitapları ince meselelere ait hükümlerin bir bilmece halinde manzum veya mensur şekilde yazıya döküldüğü eserlerdir. Ancak yer yer farklara dair örneklerin lugaz kitaplarında geçtiği görülmüştür. Sübkî'nin İmam Şâfiî'ye nispet ederek aktardığı bir örnek şöyledir: İmam Şâfiî'ye, "Bir kadın yemek yerken ve henüz lokma ağzında iken kocası ona, 'O lokmayı çıkarırsan boşsun; yutarsan da

⁷² İbn Vehbân, Ebû Muhammed Eminüddin Abdülvehhâbed-Dımaşkı (2000), *İkdü'l-Kalâid fi Halli Kaydi's-Şerâid*, tahk. Abdülcelil el-Atâ, Dımaşk: Dâru'l-MeâililLilulûm, s. 225. Lugazın çözümü şöyledir: Hem Hanefî hem de Şâfilerden gelen bir rivayete göre kadınlar namazlarında kıraati mutlak surette gizli okumalıdır. Aksi halde namaz bozulur. Fakat bu husus yine mezhep içi tercih alimleri tarafından farklı değerlendirilebilmiştir. Bkz.: İbnü'l-Hümmam, Kemaleddin (ts.), *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I, 181. Secde edildiği takdirde bozulan namaz ise kendisinde rüku ve secde bulunmayan cenaze namazıdır.

⁷³ İbn Vehbân, *İkdü'l-Kalâid*, s. 227. Yukarıdaki lugazın çözümü şöyledir: "Ben cenneti değil Allah'a kavuşmayı arzuluyorum. Cehennemden değil Allah'tan korkuyorum, diyen kişinin inkarcı olamayacağı söylenmiştir."

⁷⁴ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 630.

⁷⁵ Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 630.

⁷⁶ Bkz. Firuzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, s. 471.

boşsun' dese, bunun çözümü nasıl olur?" diye sorulunca, "Bu kadın lokmanın yarısını yutar, yarısını da yerse boşama gerçekleşmez" şeklinde cevap vermek suretiyle meselenin çözüleceğini söylemiştir.⁷⁷

Kimi lugaz çeşitleri de hadislerle desteklenmiştir. Örneğin zekat hakkında meşhur bir lugaz olan, "Zekat nisabına güneşin doğuşunda ulaşan bir kişiye, güneşin batışında zekatın vacip olması" hakkında sorulan bir sorunun cevabı Hz. Peygamberin, Deccâl'in çıktığı zaman dünyada kalacağı gün sayısı ile ilgili rivayete dayandırılmıştır.⁷⁸

Fıkhî lugazların en zoru ise feraiz-miras hukuku ile alakalı olanlardır. Ferazın tabiatı itibarıyla zor olmasının yanısıra onun lugaz haline getirilmesi, bilmecenin çözümünü daha da zorlaştırmaktadır. Hatta kimi zaman anlaşılması güçleştiğinden ötürü, çözüme yardımcı karineler de zikredilmektedir.

El-Cerâî'nin feraize dair verdiği örneklerden biri şöyledir: "İki kişi vardır; bunların her biri diğerine dayı diye hitap etmektedir." Bu ve benzeri örneklerde soru edatı kullanılmayıp sadece bilginin verilmesiyle yetinilir ve muhatabın zihninde sorunun kendiliğinden oluşması hedeflenerek merak ve hayret duygusunun uyandırılması sağlanır. El-Cerâî bu lugazın cevabını şöyle verir: "Bu iki kişiden her biri, diğerinin kızıyla evlenmiştir. Sonra bunların her birinin bir erkek çocuğu olmuştur. (Kızlar ile babalarının evliliklerinden olma erkek çocuklara arsından meydana gelen kardeşlik bağı sebebiyle) Bu çocukların her biri diğerine dayı diyecektir."

Sonuç

İslam kültür varlığı içinde önemli bir yer tutan lugaz üslubu, belağat, nahiv ve şiir gibi alanlarda olduğu gibi fıkhî edebiyatı alanında da etkin bir biçimde kullanılmıştır. Kısaca, muhatabı sinama maksadıyla fıkhî-şer'î hükmün gizlenerek sorulan bilmece türü sorular, şeklinde tanımlayabileceğimiz fıkhî lugazları, yapılaş şekline göre lafiz ve mana lugazları olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Zihni geliştirmek, düşündürmek, fıkhî bir meseleyi öğretmek, muhatabı sınamak gayesiyle kurgulanıp türetilen fıkhî lugazların şer'î dayanağı bazı hadislerle ve sahabe rivayetlerine dayandırılrsa da, özellikle İslam hukuku gibi bir sahada, lugaz yapılmasının halk arasında fitne sebebi olabileceği endişesiyle bazı alimler tarafında ciddi tenkide uğramıştır.

KAYNAKÇA

- ALATAŞ, Çetin (2012), *Abdülğafûr b. Lokman el-Kerderî'nin "Hayretü'l-Fukâha" Adlı Eserinin Tahkiki*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AHMED b. Hanbel (ts), *el-Müsned*, Kahire: Müessesetü'l-Kurtuba.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd (2001), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- BAĞDATLI İSMAİL PAŞA (1951), *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul: Meârif Vekaleti.
- BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne (1983), *Şerhu's-Sünne*, tahk. Züheyr eş-Şâviş ve Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (2006), *Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Kinânî (1996), *el-Hayevân*, tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Cil.
- CERÂÎ, Ebû Bekir Takiyyüddin el-Hanbelî (1414), *Hilyetü't-Tırâz fi Halli Mesâilü'l-Elgâz*, tahk. Müsâid b. Kasim el-Fâlih, Riyad: Dâru'l-Âsime
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd (1990), *es-Sihâh Tâcü'l-Luğati ve Sihâhi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- ÇİÇEK, Mehmet (2012), "Osmanlı Tefsir Literatüründen Bir Örnek: Mehmet Şah Fenârî'nin Şerhu'l- Manzûme'inde Tefsir", Ankara: *Turkish Studies*, 7/4.
- DELİÇAY, Tahsin (1998), *Mehmed Şah ve Tesisü'l-Kavâid Harfenbi Harfin fi Mekâsidi Esâsi's-Sarf*, Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOZY, Reinhart (1999), *Tekmilatü'l-Meâcimi'l-Arabiyye*, (Arapçaya çeviren: Cemal Hayyât), Bağdat: Dâru'şu'ûni's-Sekâfiyye el-Âmme, Bağdat.
- DURMUŞ, İsmail (2003), "Lugaz" Ankara: TDV *İslam Ansiklopedisi*.
- EBÜ DAVUD, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (1997), *Sünenü Ebî Davud*, thk. Ubeyd Deas, Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- ELÇİN, Şükrü (1993), *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- EMİR SAN 'ANÎ, Ebû İbrâhîmlzuddîn Muhammed (1960), *Sübülü's-Selâm*, Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî.
- FÎRUZÂBÂDÎ, Mecdüddin Muhammed (2005), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- HACI HALİFE, Mustafa b. Abdullah (ts), *Kesfü'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütübive'l-Fünûn*, Beyrut: Dâru'lhyâi't-Türâsî'l-Arabi.
- HALİL b. Ahmed el-Ferâhidî (2003), *Kitâbu'l-Ayn*, tahk. Abdülhamid Hindvânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- HAMEVÎ, Ahmed b. Muhammed (1985), *Gamzu Uyûnu'l-Besâir Şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İBN FÂRİS, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (ts), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğâ*, tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İBN FÂRİS, Ebû'l-Hüseyn Ahmed (1958), *Fütyâfakîhi'l-Arab*, tahk. Hüseyin Ali Mahfuz, Dımaşk: Mecelletü Mecmau'l-İlmi el-Arabî.
- İBN FERHÛN, Ebu Muhammed Bedreddin (1987), *Dürerü'l-Gavvâs fi Muhâdarati'l-Havâs*, tahk. Muhammed Ebû'l-Ecfân, Osman Bittih, Kahire: Dâru't-Turâs.

⁷⁷Sübki, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, II, 323.

⁷⁸Bkz.: Müslim, Fiten, 20; Ebû Davud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (1997), *Sünenü Ebî Davud*, thk. Ubeyd Deas, Beyrut: Dâru İbn Hazm, Melâhim, 14; Tirmizî, (2000), *Sünenü Tirmizî*, Fiten, 59; İbn Mâce, Ebû Abudullah Muhammed b. Yezid (1997), *es-Sünen*, thk. Beşsar Avvâd, Beyrut: Dâru'l-Cil, Fiten, 33; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 181. Hz. Peygamber'in Deccâl'i anlattığı bir hadisinde sahabeler "O yeryüzünde ne kadar kalacak?" diye sormaları üzerine Hz. Peygamber, "Deccal yeryüzünde kırk gün kalır. Birinci günü bir yıl, ikinci günü bir ay, üçüncü günü bir hafta ve kalan günleri de sizin gününüzle bir gün gibidir" buyurmuş, sahabeler, "Yâ Resulellah! Bir sene kadar olan o güne, bir günlük namaz bize kifâyet eder mi?" diye sormaları üzerine, "Hayır! Siz ona göre namaz vakitlerini tahmin ve takdir edersiniz" buyurmuştur.

İBN HALDUN, Ebü Zeyd Veliyyüddin et-Tûnisî (2009), *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin (ts), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: DâruSâder.

İBN SÎDE, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil (1971), *el-Muhkem el-Muhâtü'l-Azam*, tahk. İbrahim el-Ebyârî, Ma'hedü'l-Mahtûtât bi-Câmiatü'Düveli'l-Arabiyye, y.y.

İBN VEHBÂN, Ebü Muhammed Emînüddin Abdülvehhâbed-Dımaşkî (2000), *İkdü'l-Kalâid fi Halli Kaydi's-Serâid*, tahk. Abdülcelil el-Atâ, Dımaşk: Dâru'l-Meâli Lilulûm.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân (2001), *Telbîsü İblis*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Feth Ziyâüddin (1995), *el-Meseli's-Sâir fi Edebi'l-Kâtibi ve's-Sâir*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Asriyye.

İBNÜ'L-HÜMAM, Kemaleddin (ts.), *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İBRAHİM NASİR b. İbrahim el-Biş (1415), *Kitâbu'l-Muâyât fi'l-Fikhi alâ Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, Mekke: Câmiatü'Ümmi'l-Kura.

KEHHÂLE, Ömer Rıza (1993), *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

MUBÂREKFÛRÎ, Ebü'l-Ulâ Muhammed b. Abdurrahman (ts), *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

MUHAMMED ZİHNÎ EFENDÎ (1978), *Elğaz-ı fikhîyye*, İstanbul: Bahar Yay.

MUHİBBÎ, Muhammed Emin (ts), *Hülâsâtü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi 'Aşar*, Beyrut.

MÜNÂVÎ, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf (1972), *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*, Beyrut: Daru'l-Marife.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (1426), *Sahîh-i Müslim*, Riyâd: Dâru't-Taybe.

SÂĞÂNÎ, Hasan b. Muhammed (1973), *et-Tekmiletüve'z-Zeylüve's-Sila li Kitâbi Tacî'l-Luğa ve Sihâhi'l-Ardabiyye*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim Beyrut: Matbaatü Dârü'l-Kütüb.

SİDDİK HASAN HAN el-Kannevcî (1978), *Ebcedü'l-Ulûm*, Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe.

SÛBKÎ, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali (1191), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

SÛYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman Ebü Bekir (ts), *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luğa*, tahk. Muhammed Ahmed Câd el-Mevlevibeg vd. Kahire: Daru't-Türâs.

SÛYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman Ebü Bekir (2003), *el-Elgâzü'n-Nahviyye (et-Tirâz fi'l-Elgâz)* tahk. Taha Abdürraûf, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-Türâs.

ŞARTÛNÎ, Said Hûrî (1403), *Akrabu'l-Mevârid fi Fusahî'l-Arabiyyeve's-Shevârid*, Kum: Menşürâtü Mektebeti Ayetullah el-Uzmâ el-Mar'âşî.

ŞERİF CÛRCÂNÎ, Ali b. Muhammed (1985), *Kitâbu't-Tarîfât*, Beyrut: Mektebetü Lübnan.

TAŞKÖPRÛZÂDE, Ahmed b. Mustafa (1985), *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâti'l-Ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

TİRMİZÎ, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ (2000), *Sünen*, Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî.

TOPRAK, M. Faruk (2001), "Klâsik Arap Şiirinde Luğaz", İstanbul: Nüsha Dergisi.

UZUN, Mustafa (2003), "Lugaz", Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi,

ZERKEŞÎ, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (ts), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru't-Türâs

ZERKEŞÎ, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (1982), *el-Mensûrfi'l-Kavâid*, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuûnu'l-İslamiyye.